

A 3459

I 407

Mõnda
meie Keisri Aleksandri II.
elust ja walitsusest.

Wälja annud
M. Jürmann,
Kõo õpetaja.

SIG. BUC. ST. L.
+ ESTONORUM. +
DORPATENS.

Tartus.
Schnakenburgi trükk ja kulu.
1880.

T. 407

SIG. BUC. STUD.
+ ESTONORUM. +
DORPATEVS.

Handwritten text on a banner at the bottom of the page, likely a library or collection name, which is mostly illegible due to fading.

Aleksander II. Nikolajewitsch

Maria Aleksandrowna

Produ=koos.

Kolmas raamat.

Mõnda meie Keisri Aleksandri II. elust ja
walitsusest.

Meie Keisri Aleksandri II. 25 aastase walitsuse
päha mälestuseks.

Wälja annub

M. Jürmann,
kõõ õpetaja.

Piltidega.

Tartus.

Schnakenburgi trükk ja kulu.

1880.

Zensuri poolest lubatud. Tallinnas, 15. Veebruaril 1880.

ENSV TA
Kirjandusmuuseumi
Arhiiviraamatukogu

25170

111

Suur ja kallis röömupäew on Wene riigil oodata: meie armsa Keisri Aleksandri II. 25 aastane walitsuse püha. Tuba valmistatakse igal pool üle laia riigi, et riigialamad kui mõistlikud lapsed oma heldet Riigiisa õigel wiisil saaksiwad auustada ja tänada. Auu, kellele auu tuleb anda, tänu sellele, kes hääd on teinud. Tänamise tunnil peawad hääteod meeles olema, siis tuleb tänu südamest. Tulus ja koguni soowitaw ettevalmistamine keisri-päewa pääle on sellepärast ka see, kui meie oma armulise Keisri tööd Tema riigi hääks nüüd meele tuletame ja sügawamalt püüame tundma õppida. Sellest mõttest juhatatud ja aetud katsun ma mõnda kõige tähtsamat meie Keisri Aleksandri II. elust ja tööst üles tähendada. Selle suure walitseja heldus on ka meid, Eesti rahwast, kaunisti kosutanud ja on meil sellepärast asja küll, tema kaju enestele elawalt südamesse jääda ja ühises meeles kõige Wene riigi alamatega oma Keisri 25 aastast auujärje pääle astumise päewa kui röömu ja tänu-pidu pühitseda.

Meie kalli Keisri walitsuse all on Wene maa weerandsaja aasta sees enam edenenu, kui enne terve aastasaja sees. Endised suured Wene walitsejad on, kui nõnda tohin ütelda, suure Wene riigi kaha loonud, Aleksander on sellele kehale hinge ja waimu sisse annud.

Wägewa Wene kotta kaitset ei ole keegi wainlane suutnud Wene rada kitsandada, küll aga on mitmed maad ja rahwad Wene piiri sisse jaanud. Aleksandri armu läsi on Oma rahwa orjaahelad katki kiskunud ja Wene talupoja jääduse ees teiste riigialamate wääriliseks teinud. Waba

rahwas sai kaunid säädused. Bene wäed kaitsewad kõiki riigi-alamaid ühte wiisi, Aleksander kutsus kõik alamad ilma seisusest lugu pidamata riigiradasid kaitsema. Tema on ka wäljamaal Bene nime auu ülendanud. Tema helde süda on Oma idamaa usu- ja suguwendade ägamist kuulda wõtnud ja on Eõune-Slaawi rahwa kaelast Türgi ikke katti murdnud.

Püüame nüüd neid suuri töõsid laiemalt läbi katsuda. Keiser Aleksander II. astus 19. Beebruaril 1855 Bene riigi auujärje pääle. Sel ajal pidi Bene maa raskeid päiwi ära elama. Önnis Keiser Nikolaus I. ütles oma surma-woodi pääl oma poja ja auujärjepärija, meie praeguse Keisri wasta: „Mina sain riigi kaunis korras, aga jätan ta Sulle sõja käras.“ See oli ju suur Krimmi sõda, mis siis nii palju koormat ja ahastust Bene maale tõi, kus Bene maa peaaegu terve Europa wasta pidi sõdima.

Krimmi sõda algas ju sellesama asja pärast, nagu wiimane suur Bene-Türgi sõda. Idamaised ristiniimesed paniwad oma lootust Bene Keisri pääle ja Bene Keiser tahtis neid Türgi walitsuse alt päästa, ehk ometigi nende elu korda kergitada. Ösmalt nõudis önnis Keiser Nikolaus rahuga mõnda paremat säädust ristiusku Türgi alamatele, aga Türklane ei annud järele, ja nimelt sellepärast mitte, et kade Inglise teda wastapanemisele kihutas, nagu nüüdki. Wiimaks pidi Nikolaus sõnale mõega abiks wõtma. Sõda algas. Säääl astus Inglise warsti kui awalik wainlane Wenelase wasta ja meelitas kõige päält ka Prantsuse maa enese nõuusse. Prantslane tegi seda sellepärast, et ta sõjast auu lootis ja et sel ajal idamaal ka Wenelase ja Prantslase wahel järgmine segadus oli olnud. Jerusalemmas seisab Kristuse hana pääl kuulus kirik, mis kõige ristirahwa päralt on. Sel kirikul on mitu jagu ja mitu ust, aga üks keskmine suur uk. Nüüd tõusis küsimine, misjuguise riigi käes peab suure uke wõti olema, kas kõige wägewama katoliku riigi, Prantsuse käes, wõi kõige wägewama Greeka usu riigi, Wenelase käes.

Wenelane ja Prantslane, mõlemad nõudsiwad seda wõtit. See wõti tähendas aga ristiusu eesõigust Türgi maal, see on, kelle ristiusu riigi käes see wõti oli, see riik oli kõige Türgi maa ristiusuliste ülem kaitsja. Sellepärast oli see asi nii tähtjas. Ka Austria keisri meelt mõistiswad Inglased nõnda käända, et ta nende poole heitis. Austria oli ja on ka weel Türgi maa kohta kade Wenelase pääle. Wiimselt langes ka weel Sardinia riik wastaliste kilda. Üksnes Preisi maa jäi suuremate riikide seast erapooletuks. Sõda mätsas kolmes kohas: Donau kaldal, Krimmi poolsaares ja Kaukasuse mägedes. Wiimasēs kohas wõitsiwad Wene wäed mitu lahingit ja linna, sest siin oli üksnes Türglaste wasta sõdida. Kõige suurem sõda oli aga Krimmis. Siin sõdisiwad juba Wene piirides ühendatud Inglise ja Prantsuse wäed. Iffiraniis kuulsaks sai siin Sewastopoli linn. Krimmi saares olit Wenelaste töö enam wainlasele wasta panna, kui ise wainlase pääle minna. Sewastopol on ka seeläbi tähtsaks saanud, et ta nii wahwaste ühendatud wainlase wägedele wasta pani. Ajalugu nimetab 3 linna, kes wainlasele wasta pannes ilma kuulsaks on saanud. Need linnad on: Numantia, Saragossa ja Sewastopol. Sõda oli juba paar aastat wältanud, suured wäehulgad langenud, arwamatad rahasummad kulutatud, aga wõitjate wõit oli koguni wäikene. Wainlased hakasiwad selle üle järele mõtlema. Sõja kulud oliwad inimeste kui ka waranduse poolest märka suured, ja mis oliwad nemad ära wõitnud: Lääne meres oliwad Inglased enamasti kõigest ähwardanud ja Musta mere kaldal kitsa maa siilutese mere ääres alles eneste kätte saanud, mis tähendab see suure Wene riigi kohta. Ka ei olnud neil lootustki sügawamasse maa sisse tungida. Sewastopol oli alles ära wõitmata. Mõlemilt poolt hakati rahu pääle mõtlema, et küll weel sõja kärin edasi kestis ja uut sõjawäge järele saadeti. Sel ajal suri Keiser Nikolaus 18. Weebruari 1855. Sõda ja surm paniswad Wene maa leinama. Wene riigi auujärg ei wõit riigi

fäädust mööda ialgi ilma walitsejata olla, sest iga Keiser nimetab oma walitjuse ajal enese järeltulija. 19. Weebruari 1855 astus Aleksander II. Nikolajewitsch Wene trooni pääle, andis sedamaid Keiserlikus kuulutuses Oma isa surma ja Enese walitjuse hakatuse riigi alamatele teada ja kutsus sõjawäed ja ametnikud kokku, Enesele truuwuse wannet wanduma. Sellest ajast saadik on Wene walitjus meie praeguse Keisri käes, kes nii mitmeti Oma rahwa häätegiaks on saanud.

Enne aga, kui Tema walitjuse tööd oma filma eest laseme mööda minna, astume weel kaugemale ajalooš tagasi kinni meie Keisri lapsepõlweni. Minewikust õpi tundma olewikku. Nõndasama wõime ütelda: lapsepõlwest õpi tundma mehepõlwe, noorusest wanadust. Meie Keiser sündis 17. Aprillil 1818. Tema isa, õnnis Keiser Nikolaus, oli sel ajal alles auujärjepärija. Meie Keisri ema, suurwürstina Aleksandra Weodorowna, oli Preisi kuninga Friedrich Wilhelmi III. tütar. Suur oli wanemate rõõm nende esimese sündinud poja üle. Nikolaus kirjutas selle üle Moskwa metropolitile nõnda: „Sumal on mind seda õnne maitsta lastnud, isaks saada ja on ema ja last armulikult hoidnud. Oma tänu tunnistuseks, mis küll Sumalale ei ole tarwis awalikult näidata, sest tema katjub südamed läbi, mis minu süda mind siiski aga sunnib tegema, töotan mina Moskwa linna lähedale kloostriise kiriku üles ehitada, püha Aleksander Newski auustuseks. See on õnneliku isa alandlik ohwer Sumalale, kelle kaitsmise alla isa oma ülema waranduse, oma abikaasa ja lapse annab.“ Niisama suur oli ema rõõm. Ülepää oli Looja meie Keisri ema rohete emaannetega ehitanud ja neid andeid oli meie Keisri wanaema, kuulus Preisi kuningana Luise, hästi harinud. Wanemad püüdsiwad mõlemad maast madalast oma poja kaswatamisest osa wõtta. Isa ise mängis lihti oma lapsega ja et Nikolaus soldati ja sõja asjade armastaja oli, siis harjutas ta poega aegsalt kärelda soldati fääduse pääle. Koguni noorelt pandi Talle uniform selga; nii pea kui laps

rääkima hakas, õpetas isa Talle kommandofõnad selgeks, nõnda et meie Keiser, enne kui Ta weel selgesti rääkida wõis, juba rügementi mõistis lamandada. Oma jälle püüdis lapse südant harida ja kõike hääd Tema sisse istutada. Nõnda ühendati waraselt lapse kasvatamiseks isa wali säädus ja ema lahke, pehme wiis. Et aga Aleksander loomu poolest õrna südamega oli, siis armastas Ta ema kasvatamise wiisi enam: tihti jooksis Ta isa soldati mängult ära ema juure.

Nii pea kui Aleksander suuremaks sai, anti Temale kaswatajaks kindral Mörder, Euteruse usku mees, kellest Keiser Aleksander I. tema selge mõistuse ja kindla südame pärast palju lugu pidas. Kindral Mörder suri warsti. Pärast teda waliti Aleksandri kaswatajaks kuulus Wene laulik Shukowski, üks mees mitme rohke waimuandega: selge mõistus, laialised teadmised ajaloo, kirjanduses ja keeltes, kaunis luule anne ja alandlik, sõbralik meel. Selle mehe kasvatamine ja õpetamine on wistiist sügawasse meie Keisri südamesse mõjunud.

Schiller ütleb:

Kuningas ja laulik käigu käsi käes,

Sest nemad kõndwad inimeste kõrguses.

Keiser Nikolaus hüüdis Shukowski wasta:

„Õpeta minu poega läima inimeste kõrguses.“

Shukowski õpetas suurvürsti Oma isamaad, Wene maad tundma, armastama ja kalliks pidama; niisama tutvustas ta Teda ka teiste Euroopa riikidega. Isiäranis püüdis aga Shukowski noore suurvürsti filmi juhataada endiste Wene walitsejate ja nende tööde pääle.

Pääle selle õppis Aleksander ka hoolega keeli, nagu Ladina ja Greeka keelt. Uue aja keeltest õppis Ta iseäranis Saksa ja Prantsuse keele selgeks, nõnda et Ta mõlemaid puhtaste mõistab. Oma emakeelt õppis Tema aga nii laialt ja sügawalt, kui iganes wõimalik. Pääle õpetusasjade haris Shukowski ka hoolega oma suure kaswandiku südant ja äratas

Tema sees iluduse ja puhtuse tundmist. Seldakse ka, et juba Shufowski Aleksandri südames Bene rahwa priikslastmise mõtet olla aratanud.

Nikolaus armastas, et kõik lapsed talwepalees tema ümber oleksiwad. Kui lapsed abielusse heitsiwad, siis alles anti neile ise paleed elamiseks. Aleksander jäi aga ka pärast abielusse heitmist isa majasse elama. 16 aastat wana sai Aleksander täisealiseks ja wandus talwepalee kodukirikus Bene auujärjepärija wannet. Ühtlasi jäi Tema keisri esimeheks abjutandiks ja Helsingi uniwersiteedi kantsleriks.

Nüüd pidi Aleksander hoolega walitsuse teadusi õppima, aga ei mitte üksnes raamatust, waid ka elust. Selleks mõttis isa Teda reiside ja sõjawägede ja walitsuse järel waatamiseks kaasa. Ta elas kui õige soldat: tõusis wara üles, magas kõwa woodi pääl, söömaajad oliwad lühikesed, jalutamas käis Ta arwa ja astus ikka kiirelt. Ta õppis ja tegi tööd enam kui Ta jõud kandis. Isa märkas warsti, et poeg oma terwisele oli liiga teinud, et Ta ära tüdines ja murelikul meelel inimeste feltsiit eemale hoidis. Sellepärast pidi isa muretsjema, et Aleksander mõneks ajaks õppimisest ja tööst saaks lahutatud.

Keiser Nikolaus saatis selleks oma poja Saksia maale reisima, et jääb oma meelt lahutaks ja Saksia maa würstidega tuttawaks saaks. Üks wäljamaa kirjanik on Aleksandrit Tema kahelünnendamas aastas Gmsi linnas näinud ja kirjutab tema üle nõnda: „Aleksandri nagu on heldus, Tema käib kuninglik, Tema olemine tasane, aga ilma kartuseta, Tema hiilgab teiste noorte meeste seas, ilma et õieti öelda võiks, kust see wähe Tema ja teiste wahel tuleb.“

Saksia maa reisi pääl anti Temale grahw Orlow saatjaks kaasa. Uhe kuninga paleest mindi teise, igal pool walmistati juured wõeraspeod Tema auuks. Aga Aleksander oli waike, eemale hoidja ja ei pidanud kõigest sellest rõõmust ja auust lugugi. Ka noortest würstitütartest läks Aleksander

tähele panemata mööda, et küll oodeti ja arwati, et Tema selle reisi pääl Dmale pruudi saab kihlama. Wiimaks wiis teekond Ta Hessen-Darmstadt'i suurbertsogi paleesse. Ka siin auustati Teda suurte pühadega, aga see kõik ei tahtnud Tema südant mitte liigutada; juba arwati, et suurwürst ka siit jälle prii läe ja südamega ära reisis; sääl kuuldi, et Ta suurbertsogi tütre Maksimiliane Wilhelmine Auguste Sohwie Marie olla kofinud. Teda pandi esmalt imeks, sest see noor printsess oli siitsaadik koguni waikselt, kõigist pidudest eemal elanud. Aga otse niisugune waike tasane elu ja meel oli Aleksandri meele pärast. Ka oli printsess igapidi hästi kaswatatud nii hästi südame kui ka mõistuse poolest.

Nikolaus ja suurbertsog oliwad mõlemad kihlamisega rahul ja ka printsess ise tahtis hää meelega Wene maale minna, siin Wene keelt ja usku tundma õppida, sest Wene riigi põhjusjäädust mööda peawad Wene walitsejad Wene usku olema. Aleksandri tagasitulek Peeterburki oli suur rõõmu päew: määratud rahwa hulgad hõiskasiwad hurra, kirikute ees seisiwad preestrid ametiehtes ja õnnistasiwad ilusa pruudi tulemist. 16. Aprillil 1841 peeti pulmad. Sellest ajast saadik kadus Aleksandri nukker meel, Tema ärkas nagu uuele elule. Tema seestpidine elu oli rõõmus ja rahuline, aga wäljastpidine elu tõi mõndagi raskust ja muret. Krimmi sõda oli juba mõne aja wältanud ja palju moonu ja mehi nõudnud. Sääl suri Tema isa, Keiser Nikolaus.

Aleksander astus Wene trooni pääle. Mis leidis Tema eest? Suur sõda oli maad laastanud, riigi kasjad tühjad, kauplemine seismas, sest mered pandi kinni; wägewad wainlased riigi radadel. Aleksandri soowimine oli küll, Oma riigile jälle rahu anda ja sõda lõpetada, sest Ta tundis, et Ta sõjas midagi wõita ei saanud; suuremad wainlased, Prantslane ja Inglise, oliwad kangel ära, nende maale wõis üksnes wägewa merewäega kahju teha. Siiski kuulutas Tema Oma walitsuse hakatuse teadaandmises, et Ta üksnes niisugusid rahutingi-

misi wasta wõtab, mis mitte Wene maa auu ei rikku; muidu saada Tema wiimaseini jõuuni sõdima. Nagu enne tähendasin, ei olnud ka wainlasel sellest sõjast mingisugust kasu ei maa ega kulu poolest loota ja igatseti sellepärast tülile otsa teha.

Variisi kongress ja rahuleping aastal 1856 lõpetas Krimmi sõja. Kaks kaunis raskest punkti pidi Aleksander wasta wõtma: üks tükk Bessarabia maast ühendati Rumänia riigiga, nõnda et Wene piir mitte enam Donau jõeni ei ulatanud, ja teiseks raskesti sõja laewade pidamist Musta mere pääl. Wene ja Türgi riik pidiwad mõlemad ühe wõrra sõjalaewu Musta mere pääl pidama ja ka laewade arv määrati ette ära. Oma ristirahwa põlwe pidi Türglane küll parandama, aga see jäi paljaks lubamiseks. Sellepärast jäi aga ka Wene Türgi sõda nagu pooleli ja pidi edespidi lõpetatama, nagu pärast kuulda saame.

Nüüd tuli jälle kätte kallid rahu aeg ja wõisiwad rahu tööd algada; nüüd wõis Aleksander näidata, kuida Tema oma alamate elu õnne ülendada igatses. Kõige esmalt pidi wanu haawu parandatama. Sõja ajal oli iseäranis kauplemine soifu jäänud. Keiser Aleksander tegi mitme riigiga kaunid kaubalepingud, kõige esmalt Prantsuse maaga. Iseäranis kasuline oli leping Hiina riigiga, 1858 Aiguni linnas tehtud. See leping andis Wene kaupmeestele luba, keelmata Hiina maal kaupa ajada ja pääle selle langes selle lepingu läbi kõik Amuri jõe kaldane maa, arwata 12,000 penikoormat juur, Wene Keisri alla. Siin wõitis Aleksander mitme wõrra tagasi, mis Ta Bessarabia maal kautas. Uuesti wõidetud maa on koguni wiljakandja, on aga alles wähe haritud.

Teiste Krimmi sõjalistega leppis Aleksander warsti ära, muud kui Wene ja Austria wahel ei tahtnud mitte õige rahu meel maad leida ja niisugune olemine kestab tüfati weel tänä päewani.

Dalju tähtsamad kui kõik väljaspidised talitused on Aleksandri sisemised tööd Tema riigi hääks.

Sõja pärast oli põllutöö mitmes kubermangus äpardanud, inimesed ei suutnud ei kroonu maksusid maksta, ei ka enestele tarvilikku päätoidust muretseda ja langesiwad kehwise sisse ja wõla alla. Keiser Aleksander kinkis üle riigi oma alamatele kõik wõlga jäänud kroonu maksud, ühte kokku 24 miljoni rubla. Neile kubermangudele, kus sõda enam kahju oli teinud, kergitati ka edespidiwõttes mõned kroonumaksud. Soldatid lasti rohkestes jälle kodu tagasi, põldu harima. Pääle selle kuulutas keiser, et neli aastat järgi mööda nekrutid wõtmata jääwad, kui mitte uut sõda ei tule, mille eest Sumal riiki kaitsku.

Kõige tähtsam töö oli aga alles tegemata, mis läbi Aleksander jäädawalt oma rahwa häätegiwaks on saanud, mille pärast Aleksandri nimi põlwest põlweni hiilgawate tähtedega Wene rahwa südamesse on kirjutatud, see on Wene talurahwa priiikslaskmine.

Suba Aleksandri walitsuse hakatusel kuuldi hääli, et Aleksander oma rahwa orja ilke saada katti murdma. Selle pärast loodeti, et kohe pärast sõja lõpetust priiikslaskmise kuulutus wälja tuleks, kardeti ka, et sõjawäed keisri teenistusest kodu tagasi tulles, mitte rahuliste ei saa mõisniku iket jälle kaela wõtma. Aga Keisri arwamise järel ei olnud mitte weel paras tund tulnud. Tema kuulutas, et lahtilaskmine ülewalt tuleb, see on Keisri trooni päält. Sellega tähendas Ta, et Tema ise parajat aega määrab ja teiwõttes, et Wene rahwa priiikslaskmine Keisri armu töö peab olema.

Enne pidiwad siis sõjamehed kodu minema ja mõega asemel wikatit ja sahka pruukima õppima, enne pidi riik rahulise korra sisse saama ja siis pidi Keisri kuulutus wälja tulema.

Aastal 1861 Weebruari kuu 19. päewal päästis Aleksander Oma rahwa orja põlwest.

Waatame aga nüüd sügavamalt, kuida see sündis. Selgemaks arusaamiseks astume eemalt paar sada aastat Wene ajalooos tagasi ja õpime tundma, kuida orjaste ülepää Wene rahwa pääle tuli. Kuna meie rahwas warsti pärast Sakslaste siia maale tulemist orjapõlwe sattus, algas Wene rahwa orjapõli alles 16. aastajaja lõpul, nimelt aastal 1592, nõnda et Wene orjapõlw kõigest kaks ja pool sada aastat kestis. Ka ei olnud Wenelaste ike efitotsa sugugi mitte raske, sest ta tuli nende pääle hoopis teisel teel kui Gestlaste pääle. Meie iket kandis mõega tera, meie werised sõjad lõpsiwad raske orjapõlwega. Wene rahwa orjapõlw aga algas riigi walitsuse sääduse pääle. Waatame aga, kuida see sündis.

Wanast saadik oliwad nii hästi Wene maa, kui ka Wene alamad oma elu ja warandusega Wene walitsejate pärast. Aga walitsejad, tsaarid, jaotasiwad maid mõisate wiisil rohkeste nende kätte wälja, kes tsaaride lähemas teenistuses seisiwad. Nõnda siginesiwad pikka mõõda mõisad ja mõisnikud. Senni kaua kui mõisnikud tsaari teenisiwad, oliwad mõisad ilma rendita nende käes, jäiwad nad aga kodu, siis langesiwad mõisad jälle tsaari kätte tagasi ehk mõisnikud pidiwad maksusid maksuma.

Maid oli üle riigi igal pool rohkeste ja laialt, aga inimesi wähe. Sellepärast rändasiwad töö-inimesed tühjematest kohtadest ikka wälja jõgede, wete ääre ehk ramniusate põldude pääle. Ja ülepää on Wene rahwas nii liikuw kui wähe teisti: wäikese kasu pärast rändab tema mitu tuhat wersta ära, nagu seda weel täna päew näeme. Nõnda sündis tihti, et töö-inimesed kehjemate põldude päält wälja rändasiwad, wiljakamat maad otsima, ja et mitmes mõisas töö-tegijatest suur puudus tult; mõisnikud ei suutnud enam ei oma maad harida ega ka maksusid maksta. Sellepärast lõiwad mõis-

nifud ühte nõuusse ja palusiwad tsaari, et ta rahwa rändamise ära keelaks ja kaisu wälja annaks, mille järel iga talupoeg selle mõisa alla ehk selle maa pääle elama jääks, kust ta pärit on. Tsaar Weodor Iwanowitsh wöttis mõisnikkude ettepanemist kuulda ja keelas aastal 1592 Türi päewal Wene rahwa rändamise ära. Aga oma maa pääl oli iga talupoeg prii mees. Sellest ajast saadik loetakse Wene rahwa orjapõlwe ja Türi päew on Wene rahwa mäletuses paha päew, nende priiuse haud. Nagu näeme, ei ole Wene orjapõlwe hakatus mitte raske, ta ei olnud muud kui rahwa köitmine maa külge, mis pääl nad elasiwad. Selle põhja pääle jäi asi fenni kui Petri Suure päewadeni, alles keiser Peter Suur kinkis mõisad ja mõisate all elawad inimesed mõisnikkudele pärisomanduseks. Nüüd hakkas alles päris orjaaeg. Wene rahwa kõige kurwemad päewad langewad seda mööda minewa aastasaja sisse. Mõisnikul oli meelewalg oma arwamise järel oma talupoega nuhelda, teda ka kubermanguwalitsuse läbi Siberi maale saata ja tema käest oma enese määramist mööda maksusid nõuda. Aga mõisnikkudele pandi ka kohusi pääle oma talupoegade wasta: mõisnikud pidiwad häda ajal omia talurahwast kaitsma, ja neid toitma, pidiwad nende majad korras pidama ja ka nende kroonu maksude eest wastama. Ka langesiwad mõisnikud trahwi alla, kui oma talurahwale sääduse wasta liiga tegiwad ehk neilt liiga nõudsiwad. Üks würst Obolenski pandi wangi, et ta oma talupoegi pühapäewal tööle sundis.

Riigi sääduse järel ei oleks Wene talupoegade põlw weel nii raske olnudki, aga tihti tehti sääduse wasta ja nõuuti neilt seda, mis aga nõudja meel arwas, ja talurahwal oli wõimata, seda muuta, sest käss keelas ära, et talupoeg oma mõisniku wasta kaebaks. Riisuguse põhja pääl pidi Wene talupoeg koguni alatu järje pääle langema, üteldi, et ori enam loom kui inimene on. Dri lahtus kõigist waimu warandustest, mis inimest inimeseks teewad ja sattus

pimeduse, laiskuse ja korratu elu siisje. Wene talupoeg ütles nõnda: „Kui minu käte töö ja waew mitte minule ei saa, waid teise päralt on, siis pean ma laisaks minema ja teen tööd üksnes ähwarduse all. Kui üks teine minu oma ära mõtab, ilma et ma kaebada tohin, aga teine jälle mind ja minu peret peab toitma, siis saan ma hooletuks.“ Nõnda õeldi ja selle sõna järel elati ka. Kadunud priiust otsis Wene talupoeg jälle tagasi wiinaklaasist.

Muidugi mõista oli neid küllalt, kes orjapõlwe kiitsiwad. Seldi: „Wene maa on põllumaa, kõige ülem töö põllutöö, Wene talupoeg on aga nii liikuw, et temast üksnes raske sunduse all põllumees saab.“ Sälle teised ütlesiwad: „Orjapõlwes peab iga inimene tööd tegema ja orjapõlwe maades ei leita sellepärast mitte nii palju üle käte läinud hulguisid, nagu priides maades ja linnades.“ Kui ka neil ütelustel oma jagu töt on, siiski ei tohi nende pärast mitte inimese ülemat wara ja õigust riisuda ja jalgade alla tallata; inimene on priiusele loodud ja priius on see õhk, milles tema waim figineb. Dhakad kaswawad haritud rammutatud maas jõudsamalt kui metjas, kas peab sellepärast põld harimata ja rammutamata jääma?

Waatame nüüd lühidelt tagasi Wene talurahwa orjapõlwe pääle, siis peame üleüldse tunnistama, et Wene orjapõlw ei mitte ei liig raske ega ka pikl ei olnud. Ka oliwad Wene mõisnikud suurelt osalt helde südamega mehed, kes oma alamatele mitte liiga ei teinud, nagu Wene rahwas ülepää pehme südamega on. Mitmed mõisnikud lasksiwad juba enne omad talupojad priiks ja saiwad nende häätegitateks.

Aga weel ühe teise asja pärast ei olnud Wene orjapõlw mitte nii rahwa kurnaw kui ehk mujal maades. Meie maal oliwad talurahwas kõik ühest maa otsast teisi orjapõlwes, Wene maal aga mitte.

Kui kaugele ulatasiwad siis Wene rahwa orjapaelad?

Arwata kõigest kolmas osa Wenelasi kandis orjailket. Wene talupojad langewad kahte suurde jalku: kroonu talupojad ja mõisnikkude talupojad; mõlemate arw on peaaegu ühesuurus. Orjapõlwes oliwad üksnes mõisnikkude talupojad; kroonu talupoegade põlw oli aga kaunis kerge ja waba.

Kroonu talupojad maksiwad esmalt nagu muudki talurahwas pääraha, 86 kop. mehe hinge päält, sinna juure tuliwad weel 9 kopikat iga rewistoni hinge päält teede ehitamiseks. Oma maa eest aga maksiwad kroonu talupojad kroonule renti, mis ka hingede järel arwati. Renti tuli igal hingel maksta 2 rubla 15 kop. kuni 2 rubla 86 kop. Selle eest oli wallamaa nagu talupoegade pärisomandus; neid ei aetud ialgi wälja. Heinamaad, karjamaad ja metsad oliwad igal ühel ühes pruukida, põllud aga jaotati hingede lärel ära ja nimetati maid selle pärast hingemaadeks. Kroonu talupoegade põlw oli üksnes jääl raske, kus kroonu ametnikud ise säädusest mööda minnes rahwale liiga tegiwad.

Alstume nüüd jälle oma Keisri poole tagasi ja kuuleme, kuida Tema suure priikslastmise töö korda saatis. Priikslastmise mõte oli sügawaste meie Keisri südamesse juurdunud ja see asi pidi sündima; aga enne oliwad weel mõned takistused eest ära heita. Niisugune suur asi ei wõigi ühe ainsa sõna pääle sündida, waid nõuab sügawat läbi katsumist ja ettemalmistamist.

Kõige suurem küsimine oli muidugi see, kuida mõisnikkudega leppida, kelle käjualused julased nüüd ise wabatmeesteks pidiwad saama. Mõisnikkudele, kes korraga oma töö jõuu ära andsiwad, pidi ometigi selle eest ka midagi saama, sest talupojad oliwad nagu nende riigi säädusest kinnitatud kapital. Ka ei tahtnud rahuarbastaja Aleksander, kes ju nii hästi mõisniku kui ka talupoja isa ja walitseja on, mitte mõisnikka priikslastmise läbi õnnetuks teha; sellepärast püüdis Aleksander mõisnikkudega käsi käes priiust kuulutada. Keisri arm ja suur isameel soowis, et mõisnikud ühes Keisriga rahwa priiks lasteksiwad, et mõisnikud osa saaksiwad priiks-

lastmise auust, et nad kui rahwa häätegijad rahwa ees mõitfiwad olla. Oleks Keiser üksnes oma wägewa sõnaga rahwa wabaks teinud, ilma mõisnikkudega nõuu pidamata, siis oleks wiistist kauaks ajaks wihawaen mõisnikkude ja priit talurahwa wahel maad wõtnud ja riigi edenemist takistanud. Tark walitseja ei sünnita mitte riidu waid püüab iga tüli, olgu kelle wahel iganes, kustutada ja rahu ja leppimist sünnitada.

Keiser Aleksander käs kis sellepärast, enne kui priitlastmine kuulutati, mõisnikka ja nende soowimisi kuulda. Üleüldse awaldas Keiser esimeses kuulutuses, et orjapõl w täiesti peab lõpma ja et talupoegadele nende siitfaadiksed külad ja maad eluasemeks ja kodupaigaks peawad jääma.

See siht filma ees pidiwad nüüd mõisnikud oma arwamisi ja soowimisi ilmutama. Selleks asutati igas se kubermangu komitee, kus sisse rohkesti mõisnikka walitseti. Need komiteed pidiwad materialid korjama ja oma arwamisi awaldama.

Kõik need materialid ja arwamised jooksiwad kokku Peterburgi pääkomitee kätte. Selle pääkomitee ajutas Keiser 17. Weebruari l 1859 ja säädis pääkomitee presidendiks kindrali Rostowtšowi, kes küll kõige suurema hoole ja armastusega priitlastmise asja edendas. Tema töö oli aga väga raske. Material, mis sisse saadeti, oli ülitlaine, nagu seda selles asjas küll kuskilgi mujal riigis ei ole korjatud. Materiali läbikatsumine ja selle põhja pääl wälja antawa priiuse sääduse kokkusäädmine wälkas üks aasta ja seitse kuud, et küll pääkomitee mitmes jaoskonnas hooljat tööd tegi. Enam koormat tegi pääkomiteele weel tüfati wastapanemine. Kubermangukomiteed oliwad pikalised wastusi andma ja häälte enamus kaalus enamasti igal pool Keisri tahtmise wasta. Et asi edeneks, kirjutas pääkomitee wiimselt Keisri käs u pääle määratud punktid ette, mis pääle kubermangukomiteed pidiwad wiiwimata wastust andma ja tegiwad seda ka. Aga nende wiitwitus ja wasta panemine kurwastas nii hästi Keisrit kui ka Tema lähemaid nõuumehi, kes priitlastmist igatsesiwad, isiäranis

kindral Rostowtšowi. Rostowtšow jäi pääle selle haigeks, tegi aga weel hoolsalt tööd haigewoodi pääl. Haigus läks raskemaks, 6. Weebr. 1860 suri Rostowtšow, wäsimata wõitleja Wene priiuse eest. Tema asemel pääkomitee presidendiks jäeti graf Panin, kelle juhatusel all töö nii kaugele edenes, et priiustlastmise säädus Keisrile kinnitamiseks wõidi ette panna.

1861 aastal, 19. Weebruari, see on Keisri trooni pääle astumise päewal, kinnitas Keiser Wene talurahwa priiustlastmise sääduse. See säädus on koguni laialine. Mõnda tähtsamat punkti tahan siin nimetada. Mõisnikkude talupojad nii hästi mõistates kui ka walla maa pääl saawad jäädawalt priiust. Talupoegadel on ilma mõisniku loata õigus, kõitsugusid kontraktisid teha, kaupa ajada, kohtute ees õigust nõuda; nende käes on oma walla walitus, nad wõiwad wälja rännata, wõiwad oma lapsi suurematesse koolidesse panna, wõiwad kõitsugu liikuwat ja liikumata warandust enestele muretseda. Maa jääb neile eluasemeks, peawad aga selle eest mõisnikule renti maksma, mis hingede järel arwatakse. Renti iga mehe hinge päält on 8—12 rubla. Keeldud on kõik endised orjused ja maksud. Kui aga talupoeg ise sellega rahul on, siis wõib mõisnik rendi eest ka päewa tegemist wõtta; niisugused kontraktid ei tohi aga mitte enam kesta kui kolm aastat.

Talupojad wõiwad maad aga ka päriselt ära osta; selleks kinnitas riigi walitus maade müümise hinna. Müümise hind on järgmine: kaswata rendiraha summa $16\frac{2}{3}$, siis leiad müümise hinna. Mõnda ei sünni mõisnikule kahju ja ei wõi ka kohad mitte üle liiga kalliks minna. Et maade ostmine jõudsalt edeneks, selleks asutas riigivalitus kredittasja, kust ostmise pääle abiraha anti. Kui terve küla korraga ära osteti, siis laenas kredittasja omalt poolt $\frac{1}{5}$ ostmise hinnast, kui jälle kõigest üks tükk maad osteti, siis kandis kredittasja abiraha $\frac{3}{4}$ ostmise hinnast. Kredittasja wõla tasumiseks määrati kaunis pikk termin. Talupojad wõiwad ka mõisaid rentida. Arwati, et niisugused suured uued säädused

igal pool mitte rahulikult ja ilma kohtuta elusse ei saa astuma, sellepärast jäeti igasse kubermangu nõnda nimetatud rahulepitajad, kellest pärast rahu-kohtumehed on tulnud.

Töö läks kõik kaunilt ja kiirelt, nõnda et paari aasta pärast Wene maa ja Wene rahwas nagu uuesti oli sündinud. Wiimselt tahan veel mõnda tähendada Keisri awalikust priiks-lastmise kuulutusest. Need tähtsamad Aleksandri Keisri sõnad käiwad nõnda:

„Sumala armust, Meie Aleksander Teine, kõigi Wenelaste Keiser ja Sfiwalitseja, Poola maa kuningas, Soome maa suurvürst j. n. e. anname kõigile Oma truile alamatele teada:

Sumala tahtmise ja Wene riigi püha jääduse järel Wene trooni pääle saanud, oleme Meie Omas südamest töötanud, Oma walitseja armastust ja hoolekandmist kõigile riigialamatele ühte wiisi osaks saada lasta, olgu nad mõega ehk adra kandjad, kõige ülemad riigiametnikud ehk käsitöötajad.

Sügawamas järelemõtlemises kõigi Meie riigi seisuste põlwe üle oleme leidnud, et riigi säädused küll ülemate ja keskiste seisuste kohusi ja õigusi on kaswatanud ja määranud, orjapõlwelise talurahwa kohta on nad aga tagasi jäänud.... Mõisnikkude õigused oliwad laialised aga ei olnud jääduses mitte täiesti määratud, jääduse asemel oliwad wanad pruugid ja mõisniku hää tahtmine. Sage-dasti sünnitas see küll kaunist olekut mõisniku ja talupoja wahel, mõisniku poolt hoolekandmine ja awitamine, talupoja poolt hää meelega sõnakuulmine. Aga pikka mööda muutus see rahuline olek ja talupoegade põlw läks raskest. Seda tundsiwad juba Meie eelkäijad ja püüdsiwad talurahwa seisust parandada.... Keiser Aleksander I. andis jääduse prii talupoegade üle ja Meie õnnis isa Keiser Mikolaus I. jääduse orjapõlweliste talupoegade üle, aga need säädused ei ole mitte suurelt elusse astunud. Selle-

pärast armame Meie, et talurahwa põlwe parandamine Meile kalliks wanemate päranduseks on saanud...

Meie oleme seda suurt tööd alganud, oma lootust mõisnikkude pääle pannes... Mõisnikkude hooleks andsime selle suure asja kohta oma soovimisi ja nõuu awaldada. Nemad on Meie usalduse wäärt olnud... Kubermangukomiteedes korjatud material seletati pääkomitees ja tehti selle põhja pääl priiikslasikmise säädus.

Sumalalt abi paludes oleme nõuuks wõtnud, seda tööd lorda saata.....

Meie jääme ka lootma oma talurahwa mõistliku meele pääle. Kui meie mõte, orja põlwe kaotada, esimest lorda talurahwa seffa tungis, sündisiwad küll mõned segadused: mõned mõtleisiwad üksnes priituse pääle ja unustasiwad kõik kohused ära, aga üleüldse ei olnud rahwa mõistlik meel mitte kahe wahel, et nagu iseenesest mõista, see, kes keel-mata riigi poolt kasu ja kaitsemist saab, ka omalt poolt kohusi peab täitma riigi wasta ja et ristiusu säädus ütleb: „Sga hing heitku ülemate alla, kellel meelewald on tema üle (Rooma r. 13, 1.),“ ja: „Siis tasuge nüüd kõigile, mis teie kohus on: maksu kellele maksu, tolliraha, kellele tolliraha, kartust, kellele kartust, auu, kellele auu tuleb anda (Rooma r. 13, 7).“.....

Ja nüüd ootame Meie kindlasti, et orjapõlwelised oma uues seisuses seda suurt andi, mis suuremeelised mõisnikud nende põlwe parandamiseks neile toowad, ära mõistawad ja tänuga wasta wõtawad.

Talupojad saawad mõistma, et see nende kohus on, oma uut säädust ja õigust omalt poolt tänuliku ja häameelelise sääduse täitmise läbi ülendada ja laiendada. Kõige parem säädus ei wõi mitte inimest õnnelikuks teha, kui tema ka omalt poolt ei püüa, oma elu õnne sääduse kaitsemise all ise rajada. Häa käekäik tuleb üksnes hoolsa töö, mõistliku

töö jõuu ja nõuu pruukimise, kasinuse ja ülepää õiglase elu läbi tõstses Jumala kartuses.

Selle käsu elusse säädjad kandku selle eest muret, et kuulutus rahuliste ja parajal ajal sünnib, et sääduse kuulutus mitte talurahwast tema töö juurest ei efsita. Soowime siis, et talurahwas hoolega oma põldu hariwad ja tema wilja lõikawad, et nad täidetud aitadest seemet wõiksiwad wõtta ja oma päris-maa fiske külwata.

Õnnista ennast risti tähega, õigeusuline rahwas, ja palu Meiega ühes Jumala õnnistust taewast maha oma prii töö pääle, mis sinu maja ja riigi elu õnne pant on.

Antud Peterburgis 19. Weebr. 1861,
Meie walitsuse seitsmendamal aastal.

Originalkuulutuse alla on keiser
oma käega kirjutanud „Aleksander.“

Weel mõni sõna priiõlastamise kuulutuse ja tema wasta-wõtmise üle rahwa poolt. Suba mitme aasta eest sai rahwas kuulda, et Keiser teda tahab wabaks teha, aga kuskilgi ei olnud segamist tõusnud, waid oodeti rahulikult, kunni Keisri sõna rahwa priiust kuulutas. See korralik olemine andis käsuandjatele julgust, tööd edasi teha. Riikad mehed jälle ootsiwad esmalt kartusega seda päewa, kus nende talupojad, nende kindlam wara, neilt pidiwad wõetama. Ajalehed oliwad inimese õiguse ja ristiuse nimel priiõlastamisest rääkinud ja seda kiitnud.

Wiimaste kuude sees pidiwad komiteed kiiremalt oma asja ajama, et säädus Keisri trooni pääle astumise päewaks walmis saaks. See sündis ka ja kuulutati rahwale nime-tatud päewal.

Kuulutus loeti Peterburgis ja Moskwas kirikutes pärast Jumala teenistust ette, trükiti mitmes millionis tükis ja laotati igale poole laiali, saadeti majadesse ja jagati wälja rahwa kätte.

Muretseti enne selle eest, et kuskilgi segadust ei sünniks; aga kõik läks rahuliste mööda. Linnas ja maal läkfiwad talupojad ja töötelijad altarite ette, kummardasiwad jääl tänupalwes, tõusiwad üles ja soowisiwad üksteisele õnne; nähti, kuda inimesed teine teise kaela ümbert kinni hakates teine teisele oma õnne tunnistasiwad. Million mehi ruttas igalt poolt Peterburgi linna Keisri palee ette ja ootas, kuni oma armulise Keisri palet näha saaks. Keiser nägi neid ja astus wälja oma rahwa jekka. Lõpmata kõlasiwad siin tänu ja rõõmu hõiskamised. Ette astusiwad need, kes teiste nimel Keisrit pidiwad tänama ja temale soola ja leiba andma. Tänu sõnad, mis siin kuuldi, tuliwad sügawast südamest. Riigiisa waatas liigutatud südamega oma laste pääle, Ta kiitis seda päewa õnnelikuks Dmas elus ja tundis, et Tema töö ja mure mitte asjata ei ole olnud, Ta tundis kuda rahwas Tema armastas. Keisri eest lahkudes ruttas rahwa hulk Sumala kodadesse siin weel kuningate kuningat tänama.

Mis Keiser pääle hakas, seda püüdis Tema ka wägewa käega edasi saata. Subal nelja aasta pärast oli pool osa orjapõlwelistest meestest, see on) armata 5 miljoni meeste hinge, riigi walitsuse abiga päriskojal) pidajaks saanud ehk rahasummaga tähendatud, oli nelja aasta sees armata tuhande miljoni rubla eest maad talurahwa pärisomanduseks saanud. Eftotsa on küll weel Wene rahwa põlluharimine ja ka nende wallawalitus mitmes tüki) puunduline ja päälehakkaja, aga ta saab kindla põhja pääl wististe kaunisti edenema, sest niisugused suured asjad terwe rahwa elu sees nõuawad pikemat aega edenemiseks.

Selsamal ajal, kui meie Keisri kõige suurem rabutöö siiginemas oli, kui suud ja suled Wene rahwa priitklastmise jäädust walmistasiwad, selsamal ajal oli ka kaugel lõunepoolsel riigirajal sõjatuli põlemas ja mõel liikumas. See oli Kaukasuse mägedes. Siin elasiwad ja elawad weel mitmed

rahwad; kõige tähtsamad nende seas on fiin pool mäe harja Abhasia rahwas, Tscherkesslased ja Tschetschenglased, teine pool mäe Georgia, Grusia, Armenia ja Kurdi rahwas. Suurem osa neist on küll ristiusku, muist on aga Muhameti usku ja ka weel paganad, nagu nõnda nimetatud „tule- ja kuradikumardajad.“ Kaukasia maa oli küll juba kaua Wene Keisri all, aga kestis, kunni need toored, südikad, sõjahimulised inimesed ka Wene sääduse järele hakasiwad elama. Selleks pidiwad Wene wäed Wene piiride sees mitu aastat sõdima. Ei olnud mitte kerge asi, neid ära wõtta. Sõda oli neil otse nagu igapäewaseks tööks. Nad tuliwad kiiresti, kust neid ei teatud kartagi, Wene wäe paale, löiwad maha, mis ette juhtus, ja kui Wene wägi wastupanemisele kogus, jäl kadusiwad nemad jälle niisama kiiresti mägedesse ära. Pääle selle oli awalik, et Türklased neile jalaja abiks oliwad. Kõige kängem wasta panema oli Tschetschenzi rahwas Daghestani maak oma kuulsa pääliku Schamili all, kes ka mitmed teised rahwad enese alla meelitas ja arwata 30 aastat Wenelastele wasta pani. Keiser Aleksander tahtis need tülid lõpetada ja saatis enam sõjawäge waenlase wasta. Wene kindral würst Barjatinski löi Schamili wäe Ismaili kantsi all 1858, Schamil põgenes wiimaks kindlasse Ghunibi kantsi. 18. Sept. 1859 langes Ghunibi kants ja Schamil wõeti wangi ja wiidi Peterburgi linna. Pärast seda sõditi ka weel teiste rahwaste wasta kunni nende täieliseni allabeitmiseni. Ei olnud mitte loota, et kõik need rahwad sedamaid hää meelega Wene sääduse järel elaksiwad; sellepärast jäiwad nemad ka edespäi sõjasääduse alla. Läbi kõige maa ehitati mitte kaugel üksteisest wäikesed kindlused, kuhu 50 kunni 2000 meest sõjawäge sisse pandi. Riisuguse kärede walitsuse all on Kaukasia maa mõne aastaga hoopis teiseks saanud. Nüüd wõib julgesti ühest maa nurgast teise reisida; juba on kaunisti koolisid asutatud, käsitööd ja põlluharimine kauni järje pääle saamas.

Kaukasia maale, mis wanast saadit nagu sõja ja tült pesa, on rahuarmaštaja Aleksandri läbi rahu figinenud.

Et Kaukasia maal nii kaua pidi sõda peetama, seda ei mõinud imeks panna, sest need rahwad olivad kõik alles toored ja harimatad ja ei olnud mitte weel korralise walitsuse ja sääduse tulu maitsnud.

Nagu mõistmata sõgedus on aga, et warsti pärast seda ka Wene riigi õhtupoolsel rajal sõda ja mäsšamine algas, see on Poola maal.

Paari aastajaja eest oli Poola maa wägew riik, aga et Poola rahwas rahutu, lihelewa waimuga inimesed on, siis ei suutnud ta oma wäge teiste suurte rahwaste keskel mitte kinni pidada ja et Poola rahwast alati tült oli karta, siis püüdsiwad ka naabrirahwad, Wenelane, Preislane ja Austrialane, teda rõhuda. Pääle selle oli ka Poola riigi walitsus nõrk. Kõik rikkus ja meelewald oli mõne rikka mõisniku käes, selle sissetulemist aastas millionite järel arwati. Wäiksemad mõisnikud ja talurahwas oliwad koguni nende wõimuse ja priitahhliku sunduse all. Ka funinga wägi oli nende wasta jõuetu. Niisugune riik pidi lagunema. Iga tundlik inimene waatab küll haledusega selle pääle, kui üks rahwas oma priiuse ja isiwalitsuse kautab, aga Poola rahwa kohta ei taha see tundmus mitte südames maad leida, et Poola rahwas muidu küll hää südamega ja kõrgetest püüdmistest elustatud on.

Pärast kolmekordist jautamist oli Poola riik lõpnud, muist Preisi, muist Austria, suurem osa aga Wene walitsuse alla saanud.

Et Poolakatel küll sugugi lootust ei oleks mõinud olla, nii wägewate riikide alt jälle pääseda, siiski ei kadunud nende südamest mitte mõte, mäsšamise läbi oma riiki ja walitsust uuesti alustada. Ka siis liikus see mõte nende südames, kui meie Keiser Aleksander Wene trooni pääle astus, selle armuline meel kõigile riigialamatele rahu ja õiglaste sääduste

läbi õnne, ja hääd käekäiku tahtis ja töotas walmistada ja jeda ka isjāranis Poolakate wasta oli tuunistanud.

Warsti pārast oma walitsuse hakatust reisis Aleksander Poola maalt läbi ja rāakis Warshawa linnas Poola rahwa wasta järgmised tähtjad sõnad: „Ma toon Teile minewiku unustust, Ma saan pūūdma, Teie maa walitsust parandada ja Ma tahan Teie pāale sellejama armuga waadata nagu Wenelaste pāale, see on, nagu Oma laste pāale, aga üksnes siis, kui Teie oma politika unenāud maha jātate.“

Need Keisri sõnad töotasiwad Poolakatele kaunist tulewikku, aga nad ei leidnud mitte lahket wastawõtmist.

1856 sai würst Gortschakow Poola maa walitsejaks. Tema walitus oli lahke ja helde ja pidi Poolakatele mõndagi hääd tooma. Wene talurahwa põlwe parandamiseks kutjus Keiser Wene mõisnikud appi ja nõuuksse, Poola mõisnikkude poolt ei olnud aga mingisugust Keisri meelepāralist abi loota; sellepārast hakati Poola maale uusi paremaid jādusi, isjāranis talurahwale andma üksnes riigiwalitjuse läbi. Ajutati komitee ülematest riigiametnikkudest. See komitee kiitis hāaks, Poola maa talurahwa walitsust Wene jāduse jarel koguni ümber muuta, nõnda et seelābi Poola talurahwas priiks saaks, nagu Wene rahwas. Keiser kinnitas jeda ettepanemist 1859. Nõnda lõppis Poola talurahwa orjapõlw, kui ülepāā Poola talurahwa õiguseta seisust orjapõlweks tahame nimetada. Senni kaua pidi weel wana õigus kestma, kunni talupoegade selleaegsed kontraktid lõpewad. Et Poola mõisnikud ja nuud ülemad mehed selle töö juures nagu kõrwale liikati, see jūnnitas nende jūdames weel enam waenu Wenelaste wasta. Warsti sai nende wastapanemine ka ilmsiks.

29. Nowembril 1860, see on endise Poola māsjamise 30^{mal} aastapāewal, hakas rahwas ühe leina-jumalateenistuse juures Karmelitide kloostriis waimulikku isamaa laulu laulma, kus sees isamaa pāāstmist paluti. See laul helises

nagu üle Poola maa. Katoliku paatrid hoidsiwad wastaliste poole ja kaswatasiwad see läbi mäsšamiist. Talurahwast meelitati tühja lubamise läbi nõuusse. Kõige tähtsam selts Poola maal oli sel ajal üks põllumeeste selts, graf Andreas Zamoiiski all. See selts hakas nõuu pidama talurahwa priiuise üle ja lubas talupoegadele nende maad ilma hinnata kätte, ilma aga et neil meelewalda oleks olnud, seda töotust ka täita. Palju aga rahwa seast jäiwad nende pääle lootma.

25. Weebruari 1861 pidasiwad Poolakad Warschawas ühe endise tähtsa lahingi mälestuseks juurt kiriklikku pidu. Poola maa lipp kanti inimeste hulga ees. Suur hüüdmine ja kisendamine rahwa poolt. Politsei soldatid pidiwad wafele tulema. Mõned haawati. Paari päewa pärast peeti teine endise sarnane pidu. Siin löiwad soldatid ka mõne katoliku paatri pihta, kes rahwa rongi ees käisiwad. Mõned inimesed saiwad koguni surma. Sellepärast juur liikumine ja nurisemine rahwa seas. Maawalitseja würst Gortschakow lubas asja kangeste järel kuulata, laskis tähtsamate kodanikkude seast tüli eest kaitsmise seltsi asutada ja lubas ühe Poolakate palwefirja Keisri kätte saata. Keiser wõttis ka selle kirja wasta ja wastas õige waraselt. Keiser laitis, mis sündinud, ja kuulutas Poolakatele armulikult mitu kasulikku, kaunist uut õigust. Enne nimetatud põllumeeste selts aga keeldi ära. Kui Keisri kuulutus awalikult linnas ette loeti, põlesiwad kõigest ühes jaus linnas rõõmutuled. Palju näidasiwad aga oma wastalift meelt üles ja läksiwad rongis lossi ette. Maawalitseja laskis neid soldatitega laiali pillutada. Riigiwalitsus nõudis, et Warschawa pääpiiskopp ringkirja läbi õpetajatele üles annaks rahwa meelt waigistada. Piiskopp ei teinud seda mitte, sest tema ja kõik paatrid hoidsiwad mäsšajate poole.

Kuulsa Poola pääliku Kosciusko surmapäewal, 15. Oktobril 1861, laulsiwad Poolakad ära keeldud laulusid ja

tungisivad hulgana kirikutesse. Soldatid ajasivad nad kirikuteft wälja; 2000 Poolakat wõeti wangi.

Keiser tahtis weel üks kord armu üles näidata ja lahuse läbi Poolakate meelt pöörda. Oma sünnimise päewal 17. Aprillil 1862 kuulutas Keiser kõigile mässajatele ja siitsaadil eksinuile andeksandmist ja unustust. Ta saatis neile oma wenna, suurwürsti Konstantini maawalitsejaks ja jäädis temale abiliseks ühe suurtsugu Poolaka, nimega Wielopolski. Sünninud Poolakad saati kuberneerideks. Kuda wõtsivad Poolakad jeda Keisri armu wasta? 2. Juulil jõudis suurwürst Konstantin Poola maale, päew pärast jeda püüdis kuni käsi tema elu wõtta, ja laks korda tehti jedasama kurja Wielopolski wasta, jeda Wenelaste nõu- liseks arwati. Sumal kaitstes aga mõlemaid mehi, et mõrtsuka käsi neile mitte surma ei saanud. Suurwürst Konstantin tahtis siiski uusi wabatsäädusi elusse sünnitada.

Poola mõisnikud aga kuulutasivad oma päämehe, graf Zamoiski, läbi, et nemad sellest uue sääduse wälja- andmisest mitte ei saada osa wõtma. Selle kuulutuse pärast wiidi Zamoiski Peterburi, kus ta enese eest pidi wastama. Mõisnikud aga jäiwad oma kangelaeluse sisse ja püüdiswad ka weel naabrirahwaid eneste nõuusje wõtta. Leedo rahwas ühendas ennast ka nendega. Loodeti, et Poola ja Leedo maa ühendatud jõud Poola maa saab Wene walitsuse alt päästma.

Nüüd oli awalik, et mässamine üle maa süginenud ja süginemas oli ja warsti pidi ilmsiks saama.

See sündis ka nõnda järgmise loo järel. Riigi walitsus oli tähele pannud, et isiranis linnades mässamise pesa on ja et ka linnades jälle mõisnikud ja suuremat sugu, õpetatud mehed mässamise kaswatajad on, isiranis weel nooremad mehed. Neid noori mehi püüdis walitsus kõige esmalt wähendada ja tahtis neid nimelt nekrutiks minemise läbi Poola maalt ära saata. Pärast Krimmi sõda ei olnud weel kordagi

nekrutisid võetud, nüüd pidi see jälle esimest korda sündima. Rõhtule anti jala käik ilma loofita need noored mehed soldatiks saata, kellest kõige enam mässamist oli karta. 1863, 15. Jaanuaril algas nekruti võtmine Warshawa linnas kesk ööse kell 1, kus kõik magasivad. Nõ aeg määrati sellepärast, et keegi ei teaks eest ära põgeneda. Noored mehed võeti woodist ja wiidi kasarmitesse. See oli liig wali. Poolakate südamed hakasivad wihast üle woolama. Seda päewa võime wiimase Poola mässamise hakatuseks nimetada.

Kui nekruti võtmise sõnumid Poola maale tungisivad, jääb põgenes juba enne aegu hulk noori mehi metsadesse. Siia tõitwad naabrid neile moona ja sõjariistu järele. Wene wäed hakasivad rohkemalt Poola maa sisse tungima. Nende põgenenud nekrutide ja sisse tungivate Wene wägede wahel tuliwad esimesed awalikud lahingid ja werewalamised.

Warsti lagunes mässamine ja sõda üle kõige Poola maa laiali. Mässamist juhatas üks sala pääkomitee Warshawa linnas. Si teatud mitte, kuhu ta kokku tuleb ja kes ta liikmed on, aga ometi ulatas ta käsi igale poole. Ülemaks kindraliks nimetasivad nemad Mieroslawski. Temal ei olnud aga lahingis Wene wägede wasta mitte õnne, ta pidi põgenema. Rõndasama ka tema järgnik Langiewicz. Mässajate soldatid oliwad ka enamaste ülekäte läinud inimesed, kes kuskilgi ega kellegagi rahul ei ole, ka palju palgatud wõera maa mehi sõdis nendega ühes. Talurahwas maal hoidis ennast mässamisest enam kõrwal. Olesivad mässajad suures lahingis Wene wägedele wasta astunud, siis oleks wõit warsti Wenelasele saanud, aga et Poolakad wäiksetes salkades metsades peitasivad, sellepärast kestis sõda kauemini. — Mässamine oli küll juba üleüldine, aga weel wiimast korda pakkus Keiser armu. Keiser Aleksander kuulutas 13. Aprillil 1863, et Tema kõigile mässajatele andeks annab, kes kuu aja sees sõjariistad maha panewad ja riigi jäädufe alla heidawad. Rahwas oleks ehk küll Keisri armu

wasta wõtnud, aga jala mäsšamise komitee ähwardas kõiki hirmsa nuhtlusoga, kes Keisri sõna kuuleb.

Augusti kuul reisis suurwürlst Konstantin Peterburi tagasi. Maa walitsejaks ja ülemaks päälifiks saadeti Poola maale graf Berg. Berg hakas raudse walidusega maad mäsšajatest puhastama. Raskeid ihu nuhtlused ja waranduse trahwid, wangikoda, Siber ja wõllas oliwad karistuse kepiks tema käes. Mäsšaja surma ei tohtinud keegi leinata. Kõik ülemad ametid anti jälle Wenelaste kätte. Üksnes Poola talupoegade wasta oli riigivalitsus armuline, sest talupojad oliwad kõige rahulised. Neile andis riigivalitsus nende maad pärisomanduseks; selle eest pidiwad nad kõigest riigi kreditaasale aastalist maksu maksma. Selle eest oliwad jälle talupojad riigivalitsusele abiks. Nemad tuliwad hulgani kokku, wõtsiwad wikatid, ehk mis keegi sai, kätte ja läksiwad jahi kombel läbi maa, mäsšajaid maha lüües ehk wangi wõttes. Nende abiga sai maa mäsšajatest puhtaks.

Leedo maal toimetas sedasama puhastamise tööd kindral Murawjew, kes oma käreduse pärast kuulus on.

See mõistmata mäsšamine on ütlemata palju õnnetust ja kahju Poola maale toonud ja Poola maa edenemist mõneks ajaks takistanud. Mäsšajate päämeestest wiidi üks hulk wangi, teine hulk põgenes isi ära wõerale maale. Poola talupoegadele aga finnitäs üks keiserlik ukas 2. Märtsil 1864 nende rendikohad neile pärisomanduseks. Nõõmsas meeles saatsiwad nemad oma saadikud Peterburi, Keisrit tänama. Need saadikud wõeti ülilahkeste wasta.

Et Poola maal edespidi jälle mitte mäsšamist ei tuleks, sellepärast püüdis riigivalitsus Poolakate isimeelt rõhuda ja Poola maad ühiste õiguste ja sääduste läbi Wene maaga täieste ühendada. Aastal 1876 oli see ühendamise töö lõpetatud. Endisest Poola kuningriigist sai Wene kindralkubermang. Pruugitawaks sai Wene walitsuse säädus, Wene kohtusäädus

ja Wene keel koolis ja kohtus. Kõik see töö edenes kaunis rahuliste, muud kui kiriklikuis asjus olivad mõned segadused, kui Wene sääduse ja Wene keele kõrwas ka Wene usk pidi Poola maal üleüldiseks saama. Aga sellest siin lähemalt rääkida wiiks liig kaugele. Poolakad hakasiwad ära tundma, et Poola maa tulewane hää käekäik üksnes rahulise ühendamise pääl wägewa Wene maaga seisab. Alles kõige wiimasel ajal on rahulise waim Poolakate sees hakanud maad leidma ja figineb endise wiha asemelle sõbrus Wenelaste wasta.

Astume nüüd siis õhtu poolt põhja poole riigi rajale, Soome maale.

Sntja keisri Aleksandri I. ajal ühendati kõik Soome maa Wene riigiga. Keiser finnitab Soomlastele nende jüt-saadiksed õigused ja säädused. Soomlastel on oma maapäew, neljast seisusest kokku pandud: mõisnikkude, õpetajate, linnakodanikkude ja talurahwa seisusest. Kui tähtsamate asjade pärast tuleb nõuu pidada, siis kutsub Keiser maapäewa kokku ja finnitab isi maapäewa otsused sääduseks. 1809 sai Soome maa Wene Keisri alla, aga alles meie Keisri Aleksandri II. all ja tema kutsumise pääle astus Soome maapäew kokku aastal 1863, isjääraniis põllupidamise õiguste pärast nõuu pidama. 2. Aprillil 1864 kuulutas keiserlik käsk, et iga Soomlane iga maatükki igas suuruses enesele wõib pärisomanduseks osta, kui ta aga kõik kohused täidab, mis sellel maatükil täita tulewad. Kroonu talupoegadele anti õigus, kui nad aga oma maad hästi hariwad ja forras peawad, oma kohta oma lastele päranduseks anda. Kes aga oma koha eest kolme aasta rendi forraga ära maksis, sai koha enesele pärisomanduseks, muud kui maksab kroonule iga aasta kindlat renti.

1876 käis Keiser oma perega Soome maad waatamas. Südameliku ja õige rõõmuga teretas rahwas oma Suurwürsti, nagu nemad meie Keisrit nimetawad. Keiser tänas niisama südamelikult. Wiimase Wene-Türgi sõja ajal tunnistas Soome rahwas ka teoga üles, et ta oma Keisrit ja Tema ettevõtmisi

armastab. Soome maa kinkis sõja hädaliste hääks üks million marka. Iisäralise waimustusega oli selle poolt talupoja seisus.

Soome maal on nüüd juba kaua aega rahu olnud. Soome rahwas isi on truu ja koguni hoolakas rahwas; kõik kaunid rahutööd kodu, koolis ja põllul on hästi signemas; wagad ja hääd elu kumbed walitsewad maal ja kurja on wähe liikumas; talurahwa haridus on paremas korras kui kuskilgi mujal suures riigis. Nõnda on wiljawaene, kiwi- ja weerikas Soome maa, „kaljuwald,“ kui kaunis kallis kiwi Wene Keisri kroonis.

Pöörame nüüd jälle suure riigi poole tagasi ja õpime tundma, mis meie Keisri arm pärast talurahwa priikslaskmist Oma maale on annud.

Wene talurahwas oli priiks ja seeläbi sääduse ees teiste riigialamatega ühewääriliseks saanud. Juba sellepärast pidiwad uued kohtusäädused wälja tulema. Aga weel ühe teise asja pärast oli uus kohtu ja trahwi säädus soowitaw. Siit- saadikne Wene trahwi säädus on üleliiga laialine, 2224 § suur. See säädus tuli wälja Keisri Nikolai all 1. Mail 1846. Keisri Nikolai tahtmise järel pidi kuri töö sääduses nimetatud ja tema kohta trahw määratud olema, et kohtumõistja omast pääst trahwi määrates mitte ülekohut ei teeks. Aga selle raamatu järel oli tema paragrafi arwu suuruse pärast kohtumõistjal üli raske otsust teha, see kirjuraamat oli kui tööriist, millega ruttu peab tööd tegema, aga mis nii raske oli, et teda waewalt wõis liigutada. Ka kohtute arm oli siit saadik wäga kõrge, nõnda et kaebaja mitte selgeste ei täädnud, mis kohtu ette ta oma kaebuse pidi kandma ja wahest ära wäsis õiget kohut üles otsides. Mõlemaid pundusi tahtis Aleksander parandada.

20. Nowembril 1864 tuli uus kohtusäädus wälja. Üle- üldse pruugitawaks saiwad nüüd kõigest üks kohut: kreiskohus ja rahukohus. Mõlemad seisawad otse senati kohtu all, nõnda et nüüd tüli asju rutuste wõis lõpetada. Segased, laialised riuasjad ja tülid, mis isäraliste dokumentide pääle põhjendawad, lähewad kreiskohu ette, mis mitmest sääduse tundjast mehest on

kohtu pandud. Aga kõik lihtkorrallised kohtu asjad nii hästi nõudmistele kui ka kurja töö pärast (juriil- ja kriminaal-asjad) tulevad rahukohtu ette, kus kõigest üks kohtumõistja on. Rahu kohtumees võib talupojast wüürstini iga seisuse liikme enese ette talitada. Ka peawad tunnistused sedamaid ette toodama, nõnda et kaebaja kohe esimesel kaebtuse päewal kohtu otsuse kätte saab.

Endise suure trahwi sääduseraamatu asemel anti isiaraline rahukohtu trahwisäädus wälja, mis nii lühike on, et iga haritud inimene sellega läbi ja läbi võib tutwaks saada.

Rahukohtust olen ma hiljuti Eesti Kirjameeste Seltsi aasta-raamatus 1879 kirjutanud ja lühendan sellepärast siin seda seletust.

Siitsaadik kõige pruugitawam trahw, ihunuhtlus, kustutati trahwi sääduseraamatust maha, sest see põlastaw nuhtlus ei sünni prii inimese oleku ja õigusega mitte ühte ja rikub inimese auutundmist. Kõigest wastapanijad kurjategijad ja inimesed, kes kohtu otsuse läbi oma anu on kantanud, saawad weel ihunuhtlust. Seesama helde fergitus sai ka sõjawägedele osaks. Soldati kõige käreدام nuhtlus selle ajani oli nõnda nimetatud „läbi lipu jooksmine.“ See lõppis nüüd ära.

Selsamal aastal, kui rahukohtu säädus ilmus, see on aastal 1864, tuli ka wälja maakondade isiwalitsuse säädus.

Nagu meil praegu walla oma talituste pääle wallawalit-sused on, nõnda anti ka Wene talurahwale kohe pärast priiks-jaamist oma walla walitsuse õigus, aga praegu nimetatud aastal täiendas Keiser selle õiguse ka üle kreisi ja kubermangu, nõnda et iga kreis ja kubermang isi oma kodusid asju saab ja talitab. Seeläbi on Wene rahwa õigused kauniste kaswanud ja on rahwa hää ehk paha käekäik osalt nende eneste wõimu sisse antud. See maakondade isiwalitsuse säädus ei ole aga nõnda-sama nagu rahukohtud mitte weel igal pool Wene riigis pruugitaw, waid aga alles Süda-Wene maal, kust teda siis riigi piirideni peab wälja lautatama, nõnda et ka meie maal aega

mööda nii hästi rahukohus kui ka maakondade isivalitsus oodata ja loota on.

Wolikogu, mis ühe kreisi asju talitab, kutsutakse kreiskoguks. Ta on kokku pandud suure koha pidajate, waldade ja linna kodanikkude saadikutest. Lemast ülem on jälle kubermangukogu kubermangu asjade ajamiseks. See kogu on kokku pandud suure koha pidajatest. Nime poolest on küll kubermangukogu ülem kui kreiskogu, aga kreiskogul on sääduse järel enam asju talitada, nõnda et kreiskogu õigust mööda tähtsam on. Mis sugused asjad nüüd kreisi ja kubermangu oma talitada on antud, sellest siin laiemalt seletust anda, wiiks liig kaugele.

Pöörame nüüd silmad Keisri tööde poolt Keisri enese poole. Meie Keiser, oma rahwa õnnetooja ja häätegiija, pidi sel ajal palju kurvastust kandma õnnetuse ja hõeluse läbi; 12. Aprillil 1865 suri meie Keisri wanem poeg ja Wene riigi auujärjepärija Nikolai Aleksandrowitsch. Önnis auujärjepärija läks soojale maale Nizza linna oma terwist parandama, aga siin lõpetas surm tema elu. Suur oli tema wanemate ja kõige Wene riigi kurvastus. Keiser kaswatas teda kui oma esimest poega ja tulewast Wene Keisrit rohke armastusega ja see poeg pidi noore mehe põlwes surema. Siäranis weel meie Keisri proua meelt on see leinawalu raskestest rõhunud. Üks nädal pärast esimese poja surma nimetas Keiser oma teise poja Aleksander Aleksandrowitschi Wene riigi auujärjepärijaks.

Üks aasta hiljem pidi Wenemaa kohkuma ja kurwaks minema ühe Wene alama hirmsa kurja töö pärast. 4. Aprillil 1866 oli see, kui Karakosow — nõnda on selle hukatuse lapse nimi — mõrtsuka kätte üles tõstis meie armulise Keisri püha elu wasta. Nagu Sumalast saadetud löi Komisjarow mõrtsuka kätte külge ja surma kuul lendas teisale. Nõnda kaitstes Sumal oma salwitud meest. Tänuelikud riigialamad ehitasiwad selle koha pääle, kus Sumal Keisrit imelikult kaitstes, püha koja üles.

Zärgmine aasta tõi jälle niisama suguse kurwa sõnume. Meie Keiser oli Prantsuse maal reisimas ja wiibis otse Pariisi

linnas. See oli 25. Mail 1867, meie Keiser sõitis endise Prantsuse Keisri Napoleoni III. ^{daga} ühes tõllas Pariisi uulitsal, sääl kargas sala mõrtsukas hulga feast wälja ja laskis pisto-
liga Keisri pääle. Sumal kaitstes jälle Keisri elu Wene rahwa
rõõmuks ja õnneks. See kurjategija oli üks Poolakas.

Küll mõisjwad need hirmsad mõrtsuka katsed meie Keisri
meelt kurwastada. Tema walitses armastuses oma riigi üle
nagu isa laste üle ja oma riigi alamatest pidi tema niisugust
põrgulaste kurjust nägema. Dii karta, et meie Keisri süda
sellest hõelusest saadik waljumaks ja tema armastus oma rahwa
wasta leigemaks oleks läinud, aga see ei ole mitte sündinud,
ei ükski kurjus ole suutnud meie Keisrit helduse ja lahkuse tee
päält tagasi tuua; waid liikumata on tema endist teed edasi
astunud. Seda saame nägema, kui Tema järgmisi walitsuse
tööjid oma silma eest laseme mööda minna. Aastal 1864 oli
uus maakondade isiwalitsuse säädus wälja tulnud, mis järel
maakondade asja ajamised nende eneste kätte anti. Sellesama
wäärilise sääduse ja õiguse kinkis Keiser ka linnadele. Aastal 1870
16. Juunil kuulutati uus linnade isiwalitsuse säädus. Nagu
maal kreis- ja kubermangu fogu, nõnda säeti ka iga linna
pääle oma wolifogu. Linna wolinikuks wõib kodanik saada,
kes aga linna kassasse maksusid maksab. Wolinikkude arv on
30—72, seda mööda kui palju inimesi kuskilgi linnas on ela-
mas. Üksnes Peterburgi ja Moskwa linna wolinikkude arv
on suurem. Wolinikkude walitsejad on kõik taltsiid makswad
linna kodanikud. Wolifogu walib siis jälle kõige ülema linna
ametniku, nimega linnapää, linna sekretari ja linna ameti. Et
nüüd juba paari aasta eest uus linnasäädus ka meil on pruu-
gitawaks saanud, siis ei ole see asi meil mitte enam tundmata,
kuuleme ja loeme temast tihti. Sellepärast ei taha ma sest
asjast mitte enam laiemat seletust anda.

Selsamal aastal, kui Wenemaal uus linnasäädus wälja
tuli, oliwad wälja maal raskeid sõja ajad, see oli suur Saksa-
Prantsuse sõda. See sõda on Wene maale sealäbi tähtjas, et

Wene riik tema ajal ennast ühest takistavast Krimmi sõja tingist lahti päästis. Nagu lugejad mäletama saavad, kirjutati Pariisi linna rahulepingus pärast Krimmi sõda ette, et Wene-
lane ja Türglane Musta mere pääl ühewõrra laewu wõiswad pidada, ja et laewade arv päälegi määratud oli. See punkt oli raske ja ka Wene auu ja wäe wasta. Aastal 1871 nõudis Wene Keiser, et see punkt Pariisi rahulepingust saaks maha kustutatud ja see sündis ka. Preislane oli selles nõudmises Wene poolt, sest temal oli meie Keisrile palju tänu wõlga; meie Keiser keelas Austrialt Preisi wasta Saksa-Prantsuse sõjast osa wõtta.

Prantsuse riik oli ära wõidetud ja sõja läbi ära wäsinud; tema poolt ei olnud mingisugust kartat. Wene Keisri nõudmise wasta olivad siis kõigest Austria ja Inglise maa. Aga nad ei julgenud mitte Wene nõudmise wasta sõda hakata, ja nõnda sai ülem õigus ja walitus Musta mere pääl jälle Wene Keisri kätte.

Jälle paar aastat edasi ilmus uus säädus, mis teiste kõige tähtsamate wääriline, mis läbi Keiser Aleksander nii hästi riigi walitjusele kui ka riigialamatele suurt hääd ja fergitust on teinud. See on uus üleüldise wäeteenistuse säädus, mis Keiser Aleksander 1. Januaril 1874 finnitab ja wälja andis.

Selle sääduse läbi on Wene wäeteenistus ja soldati põlw hoopis teiseks saanud. Enne seda oli soldati põlw raske ja tema teenistuse aeg pikk. Kes soldatiks läks, lahkus nagu jäädawalt omaste seast. Soldatid olivad nagu isijelts inimesi, neil ja nende lastel isisäädused. Soldatid wõtsiwad teenistuse ajal naesed; ja lapsed käiswad soldatitega ühes, nõnda et sõjalaager nagu soldati kodupaik oli. Soldati teenistus ja isirannis soldati nuhtlused olivad ülirasked. Seda ei wõinud Aleksandri tark ja helde meel mitte enam nõnda jätta; sellepärast andis ta uue üleüldise wäeteenistuse sääduse wälja. Soldati põlw paranes, teenistuse aeg lühenes ja kõik riigiala-

mad ilma seisusest ja rikkusest lugu pidamata pidivad wäeteenistusesse miuema, kuna siitsaadid loos üksnes alama rahwa pääle langes. Uue sääduse järel ei ole mitte üksnes enam nõnda nimetatud soldatid isamaa kaitsjad, waid kõik riigi täisealised mehed, olgu nad otse soldati mundris ehk oma kodu elamas, on isamaakaitsjad ja kui ajad nõuawad, peawad kõik saba ning sirbi asemel mõega ja püssi kätte wõtma. See nõudmine õige ja kohus: igauhte warjavad Keisri sõjawäed ühte wiisi, igauhe naene, lapsed ja warandus on wainlase riisumise eest ühte wiisi kaitsetud, siis peab ka igamees sõjateenistusest osa wõtma, olgu ühel ehk teisel wiisil. Enne pidivad üksnes alam rahwas teenima minema ja ülematest seisustest läkswad üksnes need, kes isi tahtsiwad. Enne mõtles ja ütles waene talupoeg: „Mis ma siina wõin parata, et ma mitte mõisniku poeg ei ole, oleksin mõisniku poeg, siis ei oleks sundust minna.“ Seisus ei ole ka mitte õige mehe mõet; tõt mõõda on see üleni ja suurem, kes palju on õppinud ja palju on teinud. Keisri wägew käsi kiskus sellepärast wäeteenistuse kohta seisuse waheseina maha ja ehitas selle asemele teise, sündsama waheseina, see on õppimise: mida enam keegi on õppinud, seda ülem on tema ja seda kergem tema teenistuse kord. See tark wahetegemine on suurel wiisil rahwa harimist ja õppimise himu äratanud. Sellest säädusest saadid on tungimine ülematesse koolidesse nii suur, et iga aasta hulk lapsi ruumi puuduse pärast tagasi lükatakse, et uusi koolisid tarwis on ja neid ka alustatakse. Wiimselt ka riigivalitsusele on uus wäeteenistuse säädus kawniks tuluks. Enne oli Wene riigi seisaw sõjawägi 730,000 meest; kui sõjaks tagawara-wäed ka kokku kutsuti, siis kandis sõjawäe arv 1,170,000 meest. Uue sääduse järel on seisaw sõjawägi 780,000 meest, aga tagawara-wäge üksi lähemale 1,000,000, keda tarwituse ajal wõib kokku kutsuda. Need on kõik mehed, kes juba sõjateenistust on õppinud. Aga kõige suurema häda ajal peawad kõik täisealised mehed sõjariistad kätte wõtma Keisri trooni ja isamaad kaitsma.

Selle kauni sääduse üle oleks veel paljugi ütelda, aga et see säädus ju ka meie maal pruugitaw ja meile sellepärast tuttaw on, siis ei taha ma tema seletusega siin mitte enam wiivitada.

Wene talurahwa priiiklasikmise kuulutuses rääkis meie Keiser, nagu juba kuulsiime, need tähtsad sõnad: „Kõige parem säädus üksi ei wõi mitte veel inimest õnnelikuks teha, kui tema ka omalt poolt ei püüa, oma eluõnne sääduse kaitsemise all ise rajada. Häa käekäik tuleb hoolsa töö, mõistliku töö jõuu ja nõuu pruukimise, kasinuse ja ülepää õiglase elu läbi tõsisest Sumala kartusest.“ Hoolas töö, kasinuse, õiglase elu ja Sumala kartus, need on warandused, mis inimene ise omas südames peab kasvatama, mis mitte kaju läbi südamesse ei wõi kal-
lata. Aga hääd säädused, töö jõuud ja nõuud, neid wõib riigi-
walitsus anda. Kaunistest säädustest oleme juba rääkinud, nüüd tahan weel mõnda tähendada, kuida meie armuline Keiser tööde fergituseks töö jõuu ja nõuude eest on muretsenud, et tema alamad tõesti hästi wõikšiwad elada. Mis on siis töö jõuud ja nõuud?

Töö jõuud on ju esmalt inimese, töötegija ihu jõuud; ja töö nõuud on esmalt kõik lihtkorrallised tööriistad, mis töö tarwitab ja mis töötegija enesele teeb ehk muretsseb, nagu ader, wikat, kirwes, hõõwel, kõik sõiduriistad j. n. e. Uuemal ajal on aga kõik haritud rahwad tööde edenemiseks isieneje loomulifule jõuule looduse jõuud ehk wäed appi wõtnud, nagu is-
äraniis auru jõuud ja toimetawad nüüd oma töösid suurel wi-
iil masinate abiga. Mis oli enne meie maal masinatest ja wabrikute-
st, raudteedest ja telegrafidest kuulda ja kuida on nüüd need töö jõuud ja nõuud siinemas? Meie Keiser on selle eest Keisri wiisi muret kannud, et nimetatud fergitused ka meie maa tööle osaks saakšiwad. Wene riigivalitsus on wiimasel ajal wabrikute ehitamiseks, põlluharimiseks, raudteede tegemiseks j. n. e. suured summad raha kulutanud, et asi hästi edeneks. Kes Wene riigi aastase wäljaminekku summad tähelepanemisega läbi

loeb, see leiab, kui mitmed kümned miljonid rubla ees nimetatud asjade pääle määratakse. Meister võib kui osaw ja hooles tödtegiija olla, aga see läheb temast mitme wõrra mööda, kes mõjina, wabriku abiga tööd teeb; põllumees võib kui karmas töömees olla, aga see läheb temast mööda, kes masinaga külwab, lõikab, rehte pekjab, lina puhastab. Kaugel Wene maal võib hoolsa töö ja korralise aasta pärast põld koguni hästi õnnistada, aga wili ei maks midagi, sest igal naabril on ka palju wilja, enam kui jõuab ära pruunkida ja kes teda hobusega wõerale maale jõuab wedada, kus wili kallis on; inimesed jääwad kehwas, et küll põld õnnistab. Aga säääl tõuseb põlluharija warandus, kust raudteed mereranda ehk wõerale maale wiitwad, säääl maksab wili mitme wõrra enam. Need lühikesed tähendused näitawad juba selgelt küll, kui suurt kasu ülemad töö jõuud ja nõuud inimesele toowad. Kui Aleksander Wene trooni pääle astus, siis olitwad alles järgmised raudteed walmis: 1) Peterburgist Tšarskoje Seloosse, arwata 25 wersta, 2) Peterburgist Moskwa, arwata 600 wersta, ja 3) poolele raudtee, mis Peterburgist Pihkwa kaudu Warschawa pääle wiib. Ei olnud kõik kokku mitte weel 1000 wersta raudteed. Praegu on aga juba Wene maal umbes 20,000 wersta raudteed. Kui palju kasu raudteed toowad, seda hakkame ka meie Tartu ümberkauded inimesed juba tundma. Iisäranis meie Keisri walitjuse hakatuse ajal kandis riigiwalitsus raudteede ehitamise eest nii palju muret, kui küll mitte kuskilgi mujal riigis. Oigu sellest lühikeseks tähenduseks küll.

Keiser ütles: rahwa hää käekäik tuleb mõistlikust töö jõuu ja nõuude pruukimisest, õiglastest ja Sumala kartlikust elust.

Töö jõuust ja nõuudest rääkisime juba. Aga Keiser tahtis ka selle poolest oma rahwale abiks alla, et inimesed töö jõudu ja nõuusi mõistlikult pruugiksid ja õiglastest ja Sumala kartuses elaksid. Selleks kandis Terna hoolt wäljanäituste, põllumeeste ja tääduslikkude seltside ja isäranis weel koolide eest. Ülepää on kool ja rahwa harimine meie

armulise Keisri armsam laps. Koolitöö ei edene aga mitte nii ruttu, päälegi, kui õpetus alles rahwale nagu uus asi on. Riigivalitsus ei wõi mitte kõigi kooliõid otse riigikassa kulu pääl pidada, see kulu oleks esmalt liig suur ja teiseks ei peaks alam rahwas siis ka koolist mitte õiget lugu, kui neile kõik ilma omalt poolt waewa nägemata kätte antakse. Rahwakoolide ülespidamise on riigivalitsus sellepärast enam rahwa oma hooleks jätnud ja aitab ja äratab kõrwalt, kus rahwas ise tuim ja mõistmata on. Aga ülemad koolid on enamaste kõik riigivalitsuse üles pidada; seda ei suudaks üks linn ehk maakond mitte teha. Näituseks Tartu uniuersiteedi ülespidamine nõuab aastas umbes 300,000 rubla, kooli rahad ja muud kodused sissetulekud toowad ehk 50,000 aastas jisse, kroonu aga lisab weel 250,000 rubla juure.

Et rahwa harimine edeneks ja koolide arw tõuseks, selleks oli kõige päält häid koolmeistrid tarwis. Kõhe oma walitsuse hakatuses alustas meie Keiser sellepärast Peterburgi linna suurfooli, kus gymnasiumi kooliõpetajaid ette walumistati, sest uniuersiteedide kätt ei suutnud mitte nii palju kooliõpetajaid walumistada, kui suur riik nõudis. Keskmiste koolide tarwis alustati enamasti igasse suurde linna koolmeistrite seminarid. Suba enne asutatud koolidele anti uuemad paremad säädused ja tehti nõudmised koolides aeg ajalt laiemaks. Kui kõik kokku arwame, mis Wene riik aastas koolide ja rahwa harimiseks kassast wälja maksab, siis teeb see küll kokku 25,000,000 rubla; see on nii suur summa, kui seda küll kuskilgi mujal riigis leida ei ole. Siiski ei ole Wene rahwa haridus weel mitte otta kõrge järje pääl. See tuleb aga sest, et Wene rahwas alles liig hilja priiks sai, et rahwa harimine alles uuemal ajal suurel wiisil on alganud. Kui Wene alamad oma helde Keisri isalikkude meelt ja tahtmist weel enam ära tundes omalt poolt suurema himuga wõtawad koolide eest muretseda, siis hakkab rahwa harimine õitsma.

Mis nüüd veel kõige wiimastel aastatel Wene riigis on sündinud, need asjad on ju meil kõigil alles elawas mälestuses, sellepärast tahan neid üksnes lühidelt tähendada. Eks siin tule meie meele kõige esmalt wiimane suur Wene-Türgi sõda. Wene riigi rajad ei olnud veel mitte rajaks meie Keisri meele heldusel. Wene rahwa suguwennad Türgi riigis ägasiwad raske Türgi ifke all, ristirahwas pidi palju kurja ja otse piinamist kannatama umbusuliste Türglaste läbi. Wene suguwendade ja ristirahwa ägamine Türgi maal kuuldi Wene maale ja tungis meie Keisri südamesse. Wene wäed tõtasiwad neile appi, Wene mõrk löi Türglaste maha ja raius Türgi ifke katki: mitu miljoni ristiniimesi sai priiks ja wõiwad nemad nüüd kaunis rahus hästi sigineda, kui ennast aga isi meie Keisri häätegude wääri-
 liselt oskawad üles näidata. Krimmi sõja lõpetuse kohta tähendasin, et see sõda nagu pooleli jäi. Wene Keiser tahtis juba siis ristirahwast Türgi piina-walitsuse alt päästa, aga et peaaegu terve Europa maa siis Wenelase wasta sõtta astus, pidi Wene Keisri ettemõtmine poolele jääma. Wiimases sõjas on korda saadatud, mis juba siis taheti ja sellepärast Wene-Türgi sõda täiesti ära sõditud. Stefano rahulepingu ja Berliini kongressi põhja pääl kustutati endisest Pariisi linna rahu lepingust wiimane raske punkt maha, mis järel üks tükk Bessarabia maad Wene riigist lahutati ja Numäniale anti. See tükk Bessarabia maad ühendati nüüd jälle Wene riigiga. Asia maal wõttis veel Wene Keiser suure tüki Türgi riigist enesele sõjakulude tasumiseks.

Pääle suure Wene-Türgi sõja on veel wähem sõda olnud kesk-hommikupoolsel riigi rajal teine pool Kaspia merd ja Urali järwe, nimelt Kiiwa sõjas. Ülemaks päalikuks oli Wene poolt kindral Kauffmann. Sõda lõppis sellega, et Kiiwa maa alla heideti ja Amu-Darja jõe paremal pool kaldal maa Wene riigiga ühendati.

Siit saadik olen ma meie Keisri tööst suures Wene riigis rääkinud ja mõnikord nagu kõrvalt ka meie maad nimetanud. Nüüd tahan veel lühidelt meeletuletuseks tähendada, mis

armulise Aleksandri walitsuse ajal isäranis meie maale ja rahwale on osaks saanud. Eesti rahwas sai küll priiks juba õntsa Keisri Aleksandri I. läbi; aga meie priius oli eñotsa kaunis kudur ja ei tahtnud mitte õiget wilja kanda. See tuli sest, kuda wiisi meie rahwas priiks sai. Näituseks Wene maal sai rahwas priiks ühes oma maaga; riigiwalitsus asutas suured kassad, kust raha-abi laenati, nõnda et talupojad sedamaid oma maa päriselt omale wõisiwad saada.

Meie maal aga sai talupoeg oma palja ihuga priiks, aga maa jäi mõisnikkudele ja nõndasama ka töö jõuud, sest talupojad pidiwad mõisatele teoorjust tegema. See oli see puudus meie priiuse juures. Eñotsa tundis talurahwas meie maal ehk teise sõnaga Eesti rahwas sellepärast wäga wähe fergitust omast priiusest. Alles meie praeguse Keisri all lõppis teoorjus ja hakati talumaid müüma. Nüüd hakas Eesti priius täieliseks ja Wene priiuse wääriliseks jaama. Tuli ka weel säädus wälja, et meie maal iga seisuse liige, kui ta aga ristiusku on, rüütli mõisaid enesele päriseks wõib osta, mis enne üksnes mõisniku seisusel lubatud oli. Wiimati nimetatud asjus on ka meie rüütlikogu isä awitaw ja tegew olnud.

Pääle teoorjuse lõppemise ja maadeostmise õiguse on küll kõige tähtsam säädus ja õigus, mis Keisri arm meie rahwale kinkis, meie waldade isäwalitsus. See keiserlik kuulutus tuli wälja 19. Januaril 1866. Ma ei hakka seda mitte laiemalt seletama, sest meie oleme ja elame selle sees ja tunneme seda kõik. Need fergitused ja hääd teod on osaks saanud maale, aga ka linnad ei ole mitte ilma jäänud. Enne tohtisiwad üksnes junstimeistrid töötubasid pidada ja käsitöösid teha, 1866 kuulutati aga käsitööde priius. Nüüd wõib igaüks seda ametit pidada, mis ta himustab. Sest ajast saadik on ka linnad hoopis jõudsamalt koswama hakanud.

Teine tähtjas asi linna elu kohta on, et aastal 1877 uus linna säädus, mis 1870 Wene maal wälja tuli, meie linnades pruugitawaks sai. Nüüd ei ole linna warandus

ja linna asjade ajamine mitte enam wäikese raeherrade kogu, waid suure linna wolikogu käes. On ka juba lähikese aja sees tunda, et linnades nagu uus elu käima on hakanud.

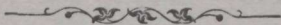
Oma maa pääle tagasi waadates wõime ütelda, et Eesti rahwa waimuharidus meie Keisri Aleksandri all 25 aasta sees enam on edenenud kui enne 250 aastaga. Enne meie Keisrit oli Eesti rahwas teoorjusel wõeral wäljal, nüüd on juba pea pool Eesti maapinda Eesti pärandus; paljuks oli enne koolisid ja kui palju nüüd! Enne tärkas mõni arwa Eesti mees oma rahwa seast üles ja ulatas kõrgematesse seisustesse, nüüd on õpetatud ja ka jõukate Eesti meeste aru kaunis suur ja neid nii mitmes ülemas ametis leida. Praegu on linna koolides rohkesti pool osa lapsi Eesti käännust kaswanud ja on kindlaste loota, et õpetatud Eesti laste arv aast aastalt kiirelt kasvab. Kui Aleksander trooni pääle astus, ei olnud meie rahwal mitte ühte ainustki ajalehte, sest õntja Wasingi leht oli ammu ära lõpnuud. Kaks aastat pärast Aleksandri walitjuse hakatust tuli Pärnu Postimees wälja ja praegu on Eesti lastel pääle ametlikkude kuulutuslehtede 6 ajalehte. Mis seltsid on, sellest ei teadnud Eesti lapsed paari kümne aasta eest weel midagi, ja nüüd on neid ju nii mitmed. Kõige tähtsam nende seast on muidugi Eesti Kirjameeste Selts. Lühidelt: iga wanem inimene on jeda oma filmaga näinud ja iga noorem kuulnud, misjuguise järje pääl Eesti rahwas 25 aasta eest oli ja näeme ja tunneme kõik, kui kaugele meie elu nüüd on edenenud. Kõige selle eest on Eesti süda täis tänu oma armulise Keisri wasta. Eesti rahwas tahab ka jeda tänu, mis tema südames on, filma nähtawaks teha: Dntja Keisri Aleksandri I., meie priiuse tooja mäletuseks ja Aleksandri II. meie priiuse täiendaja aunstuseks tahab Eesti rahwas Aleksandri-kooli ehitada. Saagu siis meie tänu Keisri wasta sel aastal isiaranis awalikuks rohketes andides Aleksandri-kooli hääks. Aga meie rõõmu hääle sefka helisegu ka manitjuse hääled, et meie endid

alati Keisri armu wäärilifelt üles näitame, et oma priiust hästi pruugime ja mitte patu orjaks ei saa, et ühtse, rahuliku, õiglase meelega kõlblikka radasid käime. See on meile enestele kõige suuremaks kasuks ja meie Keisrile kõige armsamaks ja ülemaks tänuks.

Lõõme lõpuks weel kord filmad suure riigi pääle. Mis meie Eestlased eneste põlwe paranemise ja edenemise kohta tunnistasiime, sedasama saavad ka Wenelased oma suure maa kohta tunnistama. Sellest peaks tulema, et ilma wahetegemata kõik Wenelased oma Keisrit õigest südamest peakfiwad tänama. Üleüldse võib ka seda Wene rahwa kohta küll ütelda ja on igal pool Wene maal nagu püha päew ja rohked röömu hõiskamisid kuulda, kus Keiser ennast oma rahwale näitab. Aga siiski on üks nurjatumate selts üles tõusnud, kelle waimu pörguleegid walgustawad, kes rööwliid metsas priiuse eestwedajateks nimetab, kes mõrtsuka käe on üles tõstnud meie Keisri püha elu wasta. Neid kutjutakse nihilistlasteks. Eks minewal aastal pidanud Wene maa nende kurjuse pärast kaks korda kohkuma. Teise Kristuse ülestõusmise püha hommiku oli Keiser oma palee lähedal jalutamas, mõrtsukas lases 5 kuuli järgi mööda meie Keisri pääle. 19. Nowembril oli Keiser lõunepoolselt riigi rajalt Moskwa kaudu Peterburgi linna reisimas, Moskwa linna alewis õonestawad kurjategijad raudtee alt ära, sääwad hirmsa masina siise, tahawad omast haugust nagu pörguhauast Keisri rongi puruks lasta. Sumal kaitfis mõlematel kordadel imelikult ja armulikult meie Keisrit. Wene riigi ehmatus muutus röömuks ja tänuks Sumala wasta. Nüüd otfitakse kangeste selle kurja seltsi järele; juba on mitmed neist kätte saadud ja kohtu alla antud; wiimastel päewadel on ka mõned nende pesapaigad üles leitud. On loota, et warsti nende tige date selts sootumaks ära häwitatakse. Siis saab Wene maa jälle rahuliste hinge tõmbata ja võib takis tamatas rahus edeneda, siis on Wene tulewiku taewas ilma mure pilweta ja hõilgab temale kaunis tulewiku täht. Selle

tunnistuseks on Wene rahwa hulga suurus, Wene maa laius ja wiljarikkus, Wene mägede ja weterikkus ja Wene rahwa tõsine armastus oma isaliku Keisri wasta. Oma armastust ja tänu saab Wene riik isiäranis eesfeiswal suurel wiisil ülesnäitama: üks million saab Keisri palee ette ruttama, teda tänama ja auustama, 70 miljoni saawad oma kodu Keisrit tänama ja õnnistama. Keiser waatab ja mõtleb rõõmuga ja liigutatud südamega oma laste hulga pääle, riigialamad paluwad ja laulawad:

Is sand Keisrit kaitse Sa!

1

Schnakenburgi trükikojas on wälja tulnud
ja tellimisi wõetaksa iga Eesti raamatupoes wastu
uue raamatu pääle:

Sutša keisri
Aleksandri Esimese
elu ja osu.

Pidukõne

Aleksandri I. 100 aastase sündimise päewa mälestuse-
pähal 12. Detsembril 1877 Wanemuisesaalis Eesti
seltside ees pidanud

Dr. M. Weske,
Tartu univerteedi Eesti keele lektor.

Aleksandri I. pildiga.

Hind 25 kop.

